

УДК 911.3

АНТОНЮК О.О.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕНЬ БЕЛІГЕРАТИВНИХ ЛАНДШАФТІВ

Процес пізнання белігеративних ландшафтів (від латинського *beligero* – вести війну) настільки різноманітний та складний, що включає використання методів та методик досліджень суспільних, природничих, військових, інженерних та інших груп наук. Невипадково белігеративні ландшафти (БЛ) – стародавні городища, вали та кургани детально вивчають археологи й історики, географи (особливо геологи й ґрунтознавці), біологи (ботаніки й зоологи) та ландшафтознавці, ними цікавляться архітектори й будівельники, військові фахівці й інженери, фізики й математики, філософи й поети. Тут немає потреби й можливості розглянути методи досліджень белігеративних ландшафтів усіх названих наук, хоча вони й заслуговують на увагу. Детальніше розглянемо лише ландшафтознавчі та безпосередньо пов'язані з ними методи інших наук, що у сукупності є найбільш комплексними і відображають природознавчу суть белігеративних ландшафтів.

З географів на ландшафтні комплекси воєнного походження вперше звернув увагу Ф.М. Мільков [4], котрий виділив їх своєрідні ознаки, але методи досліджень не розглянув. Частково питання методики досліджень белігеративних ландшафтів Поділля й Правобережної України загалом, розглянув Г.І. Денисик [2]. Відомі спроби розробки методів геокомпонентних досліджень захисних валів, городищ і курганів археологами [3, 5] та, частково, фізиками [1]. Разом з тим, це були скоріше випадкові, або викликані обставинами, використання уже відомих методів і методик досліджень інших природних об'єктів стосовно до белігеративних ландшафтів. Детального розгляду, як і використання підходів, принципів і методів досліджень белігеративних ландшафтів до цього часу немає.

У порівнянні з іншими антропогенними ландшафтами, процес пізнання белігеративних ландшафтних комплексів має свої особливості. Крім загальноприйнятих методів та методик він включає в себе:

- одночасний аналіз різних за суттю археологічних, історичних, інженерних та природознавчих (палеоґрунтознавчих, палеоботанічних та ін.) матеріалів, що вимагає відповідних знань і консультацій з цих наук. Таких фахівців у нас поки що немає, тому ландшафтознавцям аналізувати ці матеріали необхідно разом з археологами, а часто й інженерами-будівельниками. Найкраще це робити в процесі розкопок белігеративних комплексів, проте частіше приходиться аналізувати матеріали розкопок в архівах, музеях, відповідних історичних факультетах й інститутах археології, історії тощо;

- необхідність врахування того, що матеріали інколи бувають зосереджені в одному-єдиному кургані, котрий може бути знищений протягом 1-2 годин в процесі будівництва, розорювання і, навіть, археологічних розкопок. В цих та інших випадках матеріали необхідні ландшафтознавцю можуть бути просто не побачені або незафіксовані археологами і зникають назавжди;

- проведення спільних історико-ландшафтознавчих, археолого-ландшафтознавчих експедицій та сумісних розкопок белігеративних

комплексів. Ті белігеративні ландшафти, котрі тепер ще добре збережені, взяті під охорону як археологічні та історичні пам'ятники. Їх комплексні дослідження потребують спеціального дозволу і можуть бути проведені ландшафтознавцями лише разом з археологами або істориками;

- використання нетрадиційних для ландшафтознавства методів дослідження або використання результатів цих методів: археологічних (способи розкопок, збереження, аналіз археологічних матеріалів), фізичних (радіовуглецевий аналіз залишків), інженерних (споруди в курганах, укріплення валів, кладка цегли) тощо, та ландшафтознавчий аналіз їх даних.

Такі сумісні дослідження белігеративних комплексів вигідні не лише ландшафтознавцям. Археологи й історики можуть одержати від ландшафтознавців необхідні їм матеріал (знання) про властивості окремих компонентів природи (грунти, рослинний світ, інколи кліматичні умови й тваринний світ) та структуру ландшафтів періоду коли вали, городища або кургани будували (насадили).

Антропогенні ландшафти будь-якого типу і рангу, хоча і створені людиною, формувались і функціонують в конкретних природних умовах і в тісному взаємозв'язку з існуючими ландшафтами. Внаслідок цього, важливою особливістю їх пізнання є врахування як природних, так і соціально-історичних чинників. Врахування перших дає можливість використовувати при вивченні антропогенних, зокрема й белігеративних, ландшафтів традиційні прийоми й методи: експедиційні, експериментально-стаціонарні, літературно-картографічні, суцільного знімання й ключових ділянок, геофізичні, геохімічні та інші. Головними ці методи є в дослідженні власне антропогенних ландшафтів, що розвиваються під впливом процесів, властивих тим природним (натуральним і антропогенним) ландшафтам, котрі були для них основою при формуванні і фоновими в процесі функціонування. Саме такими і є тепер белігеративні ландшафти. Ландшафтно-інженерними системами вони були коли виконували функції оборонних споруд. Втративши ці функції, захисні вали, городища й сторожові кургани перейшли в категорію власне антропогенних ландшафтів. Разом з тим, застосування традиційних (класичних) принципів і методів дослідження белігеративних, як і всіх інших антропогенних ландшафтів, завжди проходить з урахуванням їх генези. Це в свою чергу потребує використання принципів і методів суспільних, особливо історичних, наук.

Враховуючи те, що просторове розташування й різноманітність белігеративних ландшафтів Поділля та особливості їх сучасної ландшафтної структури зумовлені переважно минулою історією розвитку, *принцип історизму* став основним в процесі історико-географічного аналізу їх формування і функціонування. Використання принципу історизму дає можливість виділити етапи і періоди формування белігеративних ландшафтів Поділля, визначити їх кількість та просторове розташування, провести попередню класифікацію, виділити ареали й ключові ділянки дослідження тощо. Разом з тим, принцип історизму вимагає використання й відповідних йому методів досліджень. Серед них найбільш доцільними є такі:

- *історико-ландшафтознавчий метод*. Белігеративні ландшафти відносно молоді утворення, що виникли завдяки діяльності людей. Тому їх вивчення змагає надзвичайно уважного й детального аналізу наявних матеріалів

археологічних розкопок, фондів музеїв, архівів та інших установ, власних колекцій, літописів, хронік, подорожніх нотаток, різноманітних описів (статистичних, воєнно-статистичних, топографічних) губерній, церковних приходів і судових справ, матеріалів будівництва військових споруд тощо. Цей метод дає можливість скласти оригінальні карти просторового розташування белігеративних комплексів, побачити всю їх різноманітність, зрозуміти масштабність проведення робіт, зокрема земляних, виявити регіони найбільшої концентрації БЛ, розробити початкову схему їх районування тощо.

- *метод історико-генетичних рядів ландшафтознавчих карт.* Застосовується менше ніж в дослідженнях сільсько- і лісгосподарських, промислових, дорожніх та інших ландшафтів. Разом з тим, його використання є обов'язковим в процесі детального вивчення белігеративних комплексів городищ, фортець, замків, оборонних валів, фортифікаційних ліній тощо. Белігеративні комплекси формуються в структурі уже існуючих ландшафтів, змінюють їх, часто й повністю перебудовують. Враховуючи це, обов'язковим є складання двох карт – відновлених ландшафтів, що існували до формування белігеративного комплексу (городища, системи оборонних валів і ровів) і сучасних белігеративних ландшафтів. Карта відновлених ландшафтів до певної міри може бути умовною, схематичною, але вона обов'язкова, тому що без неї неможливо побачити глибину антропогенної трансформації сучасних ландшафтів.

- *метод аналізу кінцевих результатів.* Цей метод ще недостатньо використовується ландшафтознавцями. В дослідженнях белігеративних ландшафтів він достатньо продуктивний. Часто буває так, що відсутні або взагалі знищені вихідні матеріали стосовно будівництва й функціонування белігеративних споруд. Є лише кінцевий результат – городище, вал, рів, курган. В таких випадках аналіз кінцевого результату, що часто відображений у властивостях, будові й структурі сучасних белігеративних ландшафтів, дає можливість виявити не лише чинники й причини їх будівництва, але й прослідкувати історію розвитку, краще зрозуміти сучасну ландшафтну структуру. Часто результати такого аналізу використовують і в прогнозуванні розвитку белігеративних ландшафтів у майбутньому.

- *ареографічний метод.* У зв'язку з тим, що белігеративні ландшафтні комплекси займають незначні площі, на картах і картосхемах їх показують відповідними значками. Це дає можливість проаналізувати просторове розташування курганів, валів, городищ, виявити ареали їх найбільшої концентрації, визначити маршрути польових досліджень тощо. Якщо в дослідженнях фонових антропогенних ландшафтів – сільськогосподарських, лісових, а також рекреаційних і дорожніх він є допоміжним, то в пізнанні белігеративних, як і селитебних та промислових, має суттєве значення.

Створюючи белігеративні комплекси, людина прагнула раціонально, вигідно до потреб оборони, „вписати” їх в існуючі ландшафти, оптимально використати можливості навколишнього природного середовища. Невипадково значна частина оборонних споруд – замків, фортець, городищ приурочена до мисів, останців, окремих гір, придатних до оборони долин річок, балок тощо. Це спонукає вивчати белігеративні ландшафти сумісно з натуральними чи іншими антропогенними. Саме з цих причин *принцип природно-антропогенного сумісництва* є важливим в пізнанні белігеративних

ландшафтів. Тісний зв'язок белігеративних і природних (натуральних й інших антропогенних) ландшафтних комплексів визначається тим, що перші переважно є структурною частиною природних ландшафтів вишого таксономічного рангу.

Принцип природно-антропогенного сумісництва передбачає застосування в дослідженнях БЛ *порівняльного методу натуральних аналогів*. Не завжди белігеративні ландшафтні комплекси, особливо в межах діяльності льодовиків, можна відрізнити від їх натуральних аналогів (оборонний вал – оз, залишки оборонних валів городищ – моренні або озові горби). Порівняльний метод дозволяє встановити подібність і виявити відміни між антропогенними комплексами з їх краще вивченими натуральними аналогами. Для цього недостатньо лише польових досліджень; необхідно знати й історію формування ландшафтного комплексу та його взаємозв'язки з довкіллям. Кожен белігеративний комплекс взаємодіє з прилеглими до нього натуральними або іншими антропогенними ландшафтами, а тому до нього необхідний *підхід, як до однієї зі складових взаємодіючої парагенетичної системи*: курган – поле, вал – ліс, городище – ліс, поле тощо. Це дає можливість не лише правильно зрозуміти хід сучасних процесів в белігеративних ландшафтних комплексах, але й прогнозувати їх розвиток в майбутньому.

Крім названих, у дослідженнях белігеративних ландшафтів використовувались також підходи, принципи й методи галузевих наук, тісно пов'язаних з ландшафтознавством, зокрема хімії (геохімічні методи), фізики (геофізичні методи), біології, ґрунтознавства та інших. Обов'язковим є також використання методів, що застосовуються в дослідженнях інших антропогенних ландшафтів – сільськогосподарських, лісових та рекреаційних.

Загалом дослідження белігеративних ландшафтів має багато спільного з дослідженнями натуральних та інших антропогенних ландшафтів. Разом з тим їх специфіка вимагає й розробки відповідних підходів, принципів та методів досліджень, котрі часто стають провідними в процесі пізнання белігеративних ландшафтів. Їх кількість та різноманітність в майбутньому буде збільшуватись, особливо методів, що формуються на стику двох-трьох наук. Надто цікавий об'єкт дослідження.

1. Бутай А.С. Один із стародавніх оборонних рубежів на території Київщини // Український історичний журнал. – 1971. – №1. – С. 18-21.
2. Денисюк Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України. – Вінниця: Арбат, 1988. – 292 с.
3. Кучера М.П. Змієвы валы Среднего Поднепровья. – Киев: Наук. думка, 1987. – 204 с.
4. Мильков Ф.Н. Человек и ландшафты. – М.: Наука, 1973. – 222 с.
5. Хавлюк П.І. Пам'ятки зарубинецької культури на Побужжі // Археологія, 1997. – №4. – С. 48-52.

The article is devoted to specific characters of fortification landscapes research. The main principles and methods, principles of historicism, natural-anthropogenic combination, and aerographic method in particular, have been defined in the article. The peculiarities how to apply the methods and principles in fortification landscapes research are described in the article.